

Sławomir Zatwardnicki

Papieski Wydział Teologiczny we Wrocławiu

zatwardnicki@gmail.com

ORCID: 0000-0001-7597-6604

DOI: <https://doi.org/10.12775/BPTh.2026.005>

19 (2026) 1: 89–115

ISSN (print) 1689-5150

ISSN (online) 2450-7059

Aktualność egzegezy patrystycznej we współczesnej egzegezie według Josepha Ratzingera

The relevance of patristic exegesis in contemporary exegesis according to Joseph Ratzinger

Streszczenie. Ratzinger jako kardynał, a następnie papież, pozytywnie odnosił się do dziedzictwa Ojców Kościoła i doktryny o czterech sensach Pisma Świętego. Z kolei Ratzinger jako teolog praktycznie nie pisał o czterech sensach Pisma Świętego, choć zachowywał podstawowe przekonania egzegetyczne Ojców Kościoła. Celem autora artykułu było zbadanie teologicznych fundamentów, które tłumaczą zarówno odzyskanie przez Ratzingera teorii czterech sensów, jak i ich releksję w nowym kontekście naukowo-teologicznym. Pomimo oczywistej ciągłości między wypowiedziami Ratzingera-pasterza a twórczością Ratzingera-teologa rysuje się wyraźna różnica. Bawarski teolog, pisząc o aktualności Ojców Kościoła w egzegezie katolickiej, zwraca uwagę na ich funkcję w strukturze wiary chrześcijańskiej; wyprowadza ją z relacji między słowem Bożym a odpowiedzią na słowo, która staje się konstytutywna dla trwania Objawienia Bożego. Konieczność skorzystania z metody historyczno-krytycznej wynika między innymi z racjonalnej odpowiedzialności wiary, za którą opowiedzieli się Ojcowie. Metoda historyczno-krytyczna musi jednak stać się metodą teologiczną, i dopiero wtedy będzie mogła docierać do sensu dosłownego. Utrzymaniu patrystycznej syntezy obu testamentów i chrystologicznej lektury przysłużyło się, zdaniem Ratzingera, odkrycie wielowymiarowości ludzkiej mowy (stąd teolog mówi o wymiarach jednego słowa, a nie o sensach Pisma). Sens duchowy wiąże z sensem dosłownym oraz z otwartością słowa na nowe odczytania w ramach egzegezy kanonicznej. Ratzinger zamiast o „alegorii” pisze o lekturze chrystologiczno-pneumatologicznej, termin ten, jego zdaniem, lepiej wyraża naturę przejścia spowodowanego przez przyjście Chrystusa i Ducha Świętego.

Abstract. As a cardinal and later as pope, Ratzinger had a positive attitude towards the heritage of the Church Fathers and the doctrine of the four senses of Scripture. As a theologian, however, Ratzinger wrote practically nothing about the four senses of Scripture, although he retained the basic exegetical convictions of the Church Fathers. The aim of the author of the article was to examine the theological foundations that explain both Ratzinger's recovery of the theory of the four senses and their reinterpretation in a new scientific and theological context. Despite the obvious continuity between the statements of Ratzinger the pastor and the work of Ratzinger the theologian, there is a clear difference. Writing about the relevance of the Church Fathers in Catholic exegesis, the Bavarian theologian draws attention to their function in the structure of the Christian faith, deriving it from the relationship between the word of God and the response to the word, which becomes constitutive for the permanence of God's revelation. The necessity of using the historical-critical method stems, among other things, from the rational responsibility of faith, which the Fathers advocated. However, the historical-critical method must become a theological method, and only then will it be able to reach the literal sense. In Ratzinger's opinion, the discovery of the multidimensionality of human speech (the theologian speaks of the dimensions of the one word, not of the senses of Scripture) has contributed to the preservation of the patristic synthesis of both testaments and the Christological reading. Spiritual sense is linked to literal sense and to the openness of the word to new interpretations within the framework of canonical exegesis. Instead of 'allegory,' Ratzinger writes about Christological-pneumatological interpretation, a term which, in his view, better expresses the nature of the transition caused by the coming of Christ and the Holy Spirit.

Słowa kluczowe: Joseph Ratzinger, Ojcowie Kościoła, egzegeza patrystyczna, współczesna egzegeza, hermeneutyka teologiczna, metoda historyczno-krytyczna, sensy Pisma Świętego, sens dosłowny, sens duchowy.

Keywords: Joseph Ratzinger, Church Fathers, patristic exegesis, contemporary exegesis, theological hermeneutics, historical-critical method, senses of Scripture, literal sense, spiritual sense.

Wstęp

Benedykt XVI uznał w adhortacji *Verbum Domini* ważność podejścia egzegetycznego Ojców Kościoła. Stawiali oni w centrum całościowe studium Pisma Świętego, a interpretacji dokonywali w jedności z Kościołem pielgrzymującym

pod przewodem Ducha Świętego (VD 37)¹. Potwierdzając z jednej strony wartość i konieczność, a z drugiej ograniczenia metody historyczno-krytycznej, papież pisał: „uczmy się od egzegezy patrystycznej, że «pozostajemy wierni intencjom zawartym w tekstach biblijnych tylko w takiej mierze, w jakiej staramy się odkryć, w ich sformułowaniach, rzeczywistość wiary, którą one wyrażają, i jeśli łączymy tę rzeczywistość z doświadczeniami ludzi wierzących naszych czasów»” (VD 37)². Benedykt XVI podkreślił, że w okresie patrystycznym i średniowiecznym, choć nie dysponowano dorobkiem filologiczno-historycznym porównywalnym z dzisiejszym, to jednak rozpoznawano różne sensy Pisma, wychodząc w tym od dosłownego (VD 37)³. Przypomniał również klasyczny dwuwiersz wyrażający relację między sensami dosłownym a duchowymi⁴ oraz zauważył, że „w czasach Ojców Kościoła i średniowiecznych każda forma egzegezy, również dosłowna, miała za podstawę wiarę i niekoniecznie rozróżniała *sens dosłowny* i *sens duchowy*” (VD 37).

Benedykt XVI w odwołaniu do encyklik *Providentissimus Deus* Leona XIII oraz *Divino afflante Spiritu* Piusa XII optuje za odrzuceniem rozłamu „między tym, co ludzkie, i tym, co Boże, między badaniami naukowymi i spojrzeniem wiary, między sensem dosłownym i sensem duchowym” (VD 33)⁵. Intencją papieża jest, jak się wydaje, zaakcentowanie zarówno rozróżnienia, jak i jedności między obu sensami⁶. Przy czym, co ważne, odzyskanie tradycyjnej doktryny o czterech sensach jest zarazem jej uwspółcześnieniem w nowym kontekście. Dlatego autor adhortacji z 2010 roku postuluje współistnienie dwóch pozio-

¹ Por. Augustinus 1877, *De libero arbitrio*, III, XXI, 59: PL 32, 1300; Augustinus 1886, II, I, 2: PL 42, 845. Por. także: Ramage 2024, 94: „Endeavoring to retrieve the patristic approach to revelation, Ratzinger adds that, for the Fathers, ‘tradition is simply Scriptura in ecclesia’ – the playing out of Scripture in the living organism of the Church”.

² Cyt. wewn. za: Papieska Komisja Biblijna 1999, II, A, 2. Por. Staudt 2014, 350. Julian Nastałek uważa (Nastałek 2019, 35), że Ojcowie Kościoła dla Ratzingera „pozostają wyjątkowymi świadkami żywej Tradycji i są nieodzownym ogniwem w przejściu od egzegezy opartej na metodzie historyczno-krytycznej do egzegezy teologicznej”.

³ Por. STh I, q. 1, art. 10, ad 1: „wszystkie rodzaje sensu Pisma świętego powinny się opierać na sensie dosłownym” (Tomasz jest cytowany w VD 37 i KKK 116). Por. Pidel 2023, 135; Staudt 2014, 350.

⁴ *Littera gesta docet, quid credas allegoria, / Moralis quid agas, quo tendas anagogia* – VD 37.

⁵ Por. Rowland 2008, 56.

⁶ Stąd zauważalne są w cytowanym dystychu „jedność i powiązanie *sensu dosłownego* i *sensu duchowego*” (VD 37) – uważa Benedykt XVI.

mów metodologicznych w egzegezie, historyczno-krytycznego i teologicznego (VD 34. Por. Benedykt XVI 2008, 34). Odpowiadają one, twierdzi Nina Sophie Heereman, klasycznemu nauczaniu o dwóch sensach Pisma Świętego (Heereman 2024, 110). O tyle jest to prawdą, o ile Benedykt XVI również od samej metody historyczno-krytycznej oczekuje, że stanie się ona metodą teologiczną – tylko wtedy można mówić o takim powiązaniu poziomów badania Biblii, które „nie ma [...] na celu ich rozdzielania ani przeciwstawiania, ani po prostu zestawiania” (VD 35)⁷.

Kardynał Ratzinger odniósł się również do oficjalnego nauczania Kościoła na temat interpretacji Pisma w swoim omówieniu *Katechizmu Kościoła katolickiego*. Jak tłumaczył w 2003 roku, wiara chrześcijańska odnosi się do pewnej spójnej historii, stąd w wierze tej musi się znaleźć miejsce na metodę historyczną. Ponieważ jednak w wydarzeniach historycznych działał Bóg, niosą one znaczenie przekraczające samą faktyczność. W związku z tym Ratzinger pisał o potrójnym autorstwie Pisma Świętego (autor natchniony – Lud Boży – Bóg) (Ratzinger 2018a, 941–942)⁸. Dopiero wzięcie pod uwagę ostatecznej instancji działającej w Ludzie Bożym decyduje o interpretacji teologicznej (Ratzinger 2018a, 942–943). Nie znosi ona interpretacji historycznej, ale rozszerza ją o nowy wymiar, dlatego w *Katechizmie* przedkłada się podwójny wymiar interpretacji biblijnej⁹. Można zatem mówić o swego rodzaju relatywizacji historycznego *intentio auctoris*; potencjał sensu danego tekstu „otwiera się coraz bardziej i dlatego żaden tekst nie należy wyłącznie do jego historycznego autora”, nie można „go ograniczać do określonego momentu historycznego i zamykać go w nim, co zamykałoby go zarazem w przeszłości, podczas gdy czytanie Pisma Świętego jako Biblii oznacza, że w historycznych słowach znajdujemy teraźniejszość i przyszłość (Ratzinger 2018a, 943–944).

Takie podejście do Pisma pozwala zdaniem kardynała odzyskać teorię o wielorakim sensie Pisma rozwijaną przez Ojców a usystematyzowaną w średniowieczu. *Katechizm* przywołuje tradycyjną teorię o czterech sensach Pisma, ale Ratzinger preferuje mówienie o czterech wymiarach sensu tekstu (Ratzi-

⁷ Por. Bossu, and Advani 2020, 50; Staudt 2014, 355; Szymik 2012, 220; Zatwardnicki 2014, 115–122.

⁸ Por. Zatwardnicki 2023a, 326; Heereman 2024, 114; Pidel 2014, 317–319, 321.

⁹ Por. KKK 109 (interpretacja historyczna) i KKK 112–114 (elementy metodyczne wynikające z rozumienia ksiąg jako jednej księgi i podstawy życia ludu Bożego); Ratzinger 2018a, 943.

ger 2018a, 944)¹⁰. „Najpierw mamy tak zwany sens dosłowny, czyli znaczenie historyczno-literackie, które próbujemy odczytać jako wyraz historycznego momentu powstania tekstu”. Sens alegoryczny wyprowadza Ratzinger z faktu, że „przez dawne słowa z określonej konstelacji historycznej przebija się droga wiary, która włącza ten tekst w całość Biblii i wychodząc poza przeszłość, widzi ten tekst w świetle Boga i odnosi go do Boga” (Ratzinger 2018a, 944. Por. KKK 116–117). Wymiar moralny wiąże się z tym, że słowo Boże jest również wskazaniem, a wymiar eschatologiczny („anagogiczny”), wynika ze zmierzania ku temu, co ostateczne (Ratzinger 2018a, 944; KKK 117)¹¹. W *Katechizmie* mówi się ponadto, że „ścisła zgodność między [...] czterema rodzajami sensu zapewnia całe jego bogactwo w żywej lekturze Pisma świętego w Kościele” (KKK 115).

Przywołano stwierdzenia wypowiediane przez Ratzingera jako pasterza Kościoła (czy to głoszącego naukę Kościoła, czy też komentującego *Magisterium Ecclesiae*). Wynikałoby z nich, że Ratzinger bardzo pozytywnie odnosił się do dziedzictwa Ojców Kościoła i samej doktryny o czterech sensach Pisma Świętego. Zamiarem autora niniejszego artykułu jest po pierwsze wykazanie, jak te afirmatywne stwierdzenia mają się do wypowiedzi Ratzingera jako teologa. Po drugie i ważniejsze, odnalezienie w twórczości teologa z Niemiec teologicznych fundamentów będących podstawą tak sformułowanych wypowiedzi pasterskich. Ten drugi cel, jak można się domyślać, pozwoli jednocześnie wyjaśnić różnicę, która rysuje się pomiędzy nauczaniem Ratzingera-pasterza z jednej strony a myślą teologiczną i egzegezą Ratzingera-teologa z drugiej. W ten sposób wyraźniej okaże się, że odzyskanie przez Ratzingera teorii czterech sensów jest jednocześnie jej relekturą i zastosowaniem w nowym kontekście naukowo-teologicznym.

¹⁰ Por. Gaál 2010, 117; Ramage 2013, 61; Hahn 2021, 144. Anthony C. Scigliano Jr. wyraża opinię (Scigliano Jr. 2008, 177), że Benedykt XVI o tyle jest zainteresowany odzyskaniem tradycji czterech sensów, o ile wszystkie sensory stanowią przejawy jednego, chrystopologicznego sensu. Uczony twierdzi też, że papież zaleca powrót do teologii patrystycznej, w której teologiczne rozumowanie zakorzenia się w symbolicznym świecie Pisma, sakramentów i kultu; świat ten jest spojony jednością wejścia Chrystusa w czas i Jego relacją z Ojcem.

¹¹ Por. Przyślak 2019, 22: „Pismo ma nie tylko wymiar doczesny. Nie tylko zakotwicza ono w Logosie. Ma ono również wymiar eschatologiczny, o którym nie można zapomnieć. Biblia jako metoda nie tylko uwierzytelnia konkretne tu i teraz Kościoła, ale przez cnotę nadziei wprowadza w przestrzeń ostatecznego celu i spełnienia człowieka. [...] Jest to nierozzerwalnie związane z jednością zbawczego planu Boga”.

1. Słowo Boże nie bez odpowiedzi udzielonej przez Ojców

Ratzinger z właściwym sobie wycuciem ducha czasu charakteryzował współczesne przekonanie o nieaktualności patrystycznej interpretacji Pisma: „Ojcowie odeszli daleko w przeszłość, odczuwamy nieokreślone wrażenie egzegezy alegorycznej, które pozostawia zły posmak, a zarazem oczywiście poczucie wyższości, które przejście od przeszłości do teraźniejszości uznaje za postęp i tym samym zdaje się obiecywać jeszcze lepszą przyszłość” (Ratzinger 2018g, 442)¹². Bawarski teolog zauważał w opublikowanym referacie pt. *Znaczenie Ojców w strukturze wiary*, że Sobór Watykański I zabronił wysuwania interpretacji sprzeciwiających się jednomyślniej opinii Ojców Kościoła, a choć Sobór Watykański II nie powtórzył tego stwierdzenia, to przecież również go nie odwołał; można zdaniem Ratzingera wręcz dosłyszeć daleki oddźwięk podejścia Ojców do interpretacji biblijnej we wskazówkach DV nr 12, oraz w rozdziale szóstym konstytucji o Objawieniu Bożym, w którym jest mowa o powiązaniu Pisma z Tradycją kościelną (Ratzinger 2018g, 443–444)¹³. Znajduje się tam m.in. stwierdzenie, że Kościół pouczony przez Ducha Świętego stara się o „głębsze rozumienie Pism Świętych, aby nieustannie żywić swe dzieci Bożym słowem. Z tego także powodu bardzo popiera studium świętych Ojców tak Wschodu, jak i Zachodu oraz świętych liturgii” (DV 23). Ratzinger wyciąga następujący wniosek: „Wydaje się, że w świetle takich tekstów usprawiedliwione jest twierdzenie, że istnieje coś w rodzaju dogmatyzacji aktualności Ojców w teologii katolickiej” (Ratzinger 2018g, 444).

Nie rozwiązuje to jednak jego zdaniem problemu antagonizmu dwóch fundamentalnych podejść: konstytucja o Objawieniu Bożym zaleca zarówno metodę historyczno-krytyczną, jak i interpretację w świetle Tradycji i wiary Kościoła. Ta druga droga wskazując na konieczność czytania w świetle całości Pisma co do istoty zgadza się z egzegezą patrystyczną, dla której przewodnią myślą była idea chrystologicznej jedności Pisma. Pierwsza droga z kolei ma na celu nie jednoczenie, lecz odróżnianie, nie poszukiwanie dostrzegalnego w całej Biblii

¹² Już w czasie reformacji „Ojcowie są zdyskredytowani przez swoją alegorezę, a zajmowanie się nimi jawi się jako strata czasu w porównaniu z bezpośrednim zwróceniem się ku słowu Pisma” – Ratzinger 2018g, 450.

¹³ Por. Proniewski 2014, 152; Arostegi Esnaola 2016, 43–44. O tym, że w soborowej konstytucji można odnaleźć przekonania charakterystyczne dla tradycyjnej kościelnej interpretacji – zob. Levering 2008, 83–86, 216, przypis 71; Johnson and Kurz 2002, 47–60, 152–153.

działania jednego Ducha, lecz wkładu wielu ludzi w powstanie Pisma. Takie podejście Ojcowie nazywali lekturę cielesną, dokonującą się na sposób żydowski (Ratzinger 2018g, 444–445).

Wydaje się zatem, że nie jest tu możliwe jakiegokolwiek „zarówno-jak i”, a jedynie ściśle „albo-albo”. I to z obydwu stron, gdyż również dla historyka egzegeza może być tylko albo historyczna, albo dogmatyczna, ale nie taka i taka jednocześnie. Interpretacja dogmatyczna, interpretacja danego tekstu w świetle dogmatu, jest dla niego przeciwieństwem interpretacji historycznej, która nie chce znać żadnego innego prawa niż prawo danego tekstu. Nie oznacza to oczywiście, że w tych antytezach da się ująć całość egzegezy patrystycznej i współczesnej. Jeśli jednak [...] miałyby w ukryciu istnieć coś w rodzaju głębszej jedności lub przynajmniej komplementarności obu tych dróg, to mogą się one odsłonić tylko poprzez tę antytezę (Ratzinger 2018g, 445).

W pytaniu o Ojców Kościoła daje o sobie znać natura współczesnej teologii istniejącej między dwoma światami, wiary i nauki, i można w tym dostrzegać ostrzejszą formę dawniejszej trudności uzgodnienia relacji między *auctoritas* i *ratio*. Ratzinger uznając, że dla współczesnej egzegezy Ojcowie nie są tak ważni jak dawniej, zauważa, że mimo wszystko dla teologii katolickiej normą nauczania są Pismo i Tradycja. A świadkiem Tradycji można być o tyle, o ile jest się świadkiem interpretacji Pisma i znajdowania jego prawdziwego sensu (Ratzinger 2018g, 446). Szkopuł w tym, że również z perspektywy dogmatycznej znaczenie Ojców zostało podważone. Ratzinger odnotowuje dwie teologie Tradycji – jedną rozwijaną przez Josefa Ruperta Geiselmanna, drugą w oparciu o ogłoszenie dogmatów maryjnych (1854 i 1950 rok); obie minimalizują znaczenie Ojców i utrudniają uzasadnienie ich specjalnej roli (Ratzinger 2018g, 447–448)¹⁴. W ten sposób:

związek między pojęciem Tradycji i teologią Ojców, który dotąd wydawał się nierozzerwalny, zostaje tym samym rozerwany. Znaczenie Ojców, które historyczno-krytyczna metoda interpretacji Pisma dramatycznie zredukowała, zostaje teraz postawione pod znakiem zapytania również przez myśl dogmatyczną i na polu Tra-

¹⁴ O stosunku Ratzingera do propozycji Geiselmanna – zob. Zatwardnicki 2022, 235–237. Warto też zwrócić uwagę na to, jak Ratzinger oceniał dokonaną wraz z ogłoszeniem dogmatów z 1854 i 1950 roku dehistoryzację pojęcia Tradycji (a tym samym również minimalizację Ojców) – por. Zatwardnicki 2023b, 106–107, 109–110.

dycji. Wydaje się, że w ten sposób Ojcowie zostają postawieni na tej samej płaszczyźnie z całą pozostałą historią teologii, tak że w ramach tej historii nie przysługuje im żadne wyjątkowe znaczenie, a pytanie o ich miejsce w teologii sprowadza się do ogólnego pytania o to, jaką miarę współczesności teologia powinna przypisywać swojej własnej historii [...] (Ratzinger 2018g, 448. Por. Nastałek 2019, 43).

Zamiast szczególnej funkcji Ojców w teologii katolickiej mielibyśmy tym samym do czynienia ze sprowadzeniem ich znaczenia do nieróżniącego się jakościowo od tego, które przysługuje całej historii Kościoła, bez której oczywiście nie istnieje kościelna teologia. Trudno w takiej sytuacji byłoby mówić o fundamentalnej roli Ojców Kościoła dla struktury wiary katolickiej.

Ratzinger w odpowiedzi na pytanie o podstawy funkcji Ojców w strukturze wiary zwrócił uwagę na relację między Pismem a Ojcami Kościoła, którą jego zdaniem można wyrazić w formule relacji pomiędzy słowem i odpowiedzią. Słowo, ze swojej istoty relacyjne, zakłada kogoś mówiącego, a odpowiedzi udziela ktoś, kto słucha tego słowa i je przyjmuje. To, że słowo istnieje wraz z odpowiedzią i poprzez nią, dotyczy także słowa Bożego spisane. Słowa i odpowiedzi nie można mieszać i rozdzielać, jednak odpowiedź, która to słowo przyjęła, stała się współkonstytutywna dla trwania słowa (i to nawet, dodaje Ratzinger, gdy ta odpowiedź jest krytykowana czy odrzucana) (Ratzinger 2018g, 456–459. Por. Zatwardnicki 2024, 26)¹⁵. Zachowując wyjątkową rangę i normatywność słowa Bożego, którego odpowiedzi na to słowo nigdy nie wyczerpią, należy jednak powiedzieć, że „tylko dlatego, że słowo (*Wort*) znalazło odpowiedź (*Antwort*), pozostało obecne jako słowo i mogło działać” (Ratzinger 2018g, 456)¹⁶.

José Granados łączy podejście Ratzingera do miejsca Ojców Kościoła w strukturze wiary z rozumieniem Objawienia, jakie bawarski teolog wypracował na podstawie badań nad św. Bonawenturą. Według Doktora Serafickiego, żeby zaistniało Objawienie, potrzeba podmiotu, który je przyjmuje – zatem prócz słowa (*Wort*) potrzeba jeszcze odpowiedzi (*Antwort*). Tak rozumiane Objawienie jest dynamicznym procesem rozwijającym się w całym życiu Kościoła-

¹⁵ Z pewną emfazą pisze Edward Staniek: „Podejście bowiem do pism ojców Kościoła jest podobne do podejścia do Biblii. Wprawdzie nie posiadają one natchnienia w rozumieniu biblijnym, ale Duch Święty traktuje je jako skarbiec prawdy objawionej” – Staniek 2008, 121. Przykład krytycznego stosunku do pewnych rozwiązań Ojców Kościoła w: Ratzinger 2012, 476–479.

¹⁶ Por. Arostegi Esnaola 2016, 58–59; Bossu, and Advani 2020, 55; McCaughey 2018, 128; Nastałek 2019, 44.

ła, przy czym szczególnie istotnej odpowiedzi – decydującej o przyjęciu słowa w dalszych dziejach – jest ta udzielona przez Ojców Kościoła. Ojcowie zbudowali przestrzeń, w której wiara może odpowiedzieć na słowo, czy też, innymi słowy, w której może dokonywać się Objawienie (Granados 2024, 120–121). Manuel Arostegi Esnaola, do którego Granados się odwołuje, twierdzi wręcz, że należy z refleksji Ratzingera wyprowadzić wniosek, iż Ojcowie Kościoła są częścią pierwotnego wydarzenia Objawienia, a zatem bez nich Kościół nie mógłby mieć Objawienia¹⁷.

2. Cztery elementy nieodwołalnej odpowiedzi na Objawienie

O niepowtarzalności i nieodwołalności pierwszej odpowiedzi, jakiej udzielili Ojcowie Kościoła, zadecydowały zdaniem Ratzingera cztery procesy, jakie dokonały się w historii (Ratzinger 2018g, 457)¹⁸.

Po pierwsze, Ojcom i Kościołowi pierwszych wieków zawdzięczamy kanon Pisma Świętego. Wkład Ojców polega na wyborze ksiąg składających się na Nowy Testament oraz przyporządkowaniu mu greckiego kanonu Biblii żydowskiej jako Starego Testamentu. Ratzinger uważa, że ukonstytuowanie się Kościoła oraz ukonstytuowanie się kanonu (wkład Ojców!) były dwoma aspektami jednego procesu (Ratzinger 2018g, 457)¹⁹. Należy zatem uznać, że:

¹⁷ Por. Arostegi Esnaola 2016, 57 („Questa è, secondo me, la tesi dell’articolo: i Padri fanno parte dell’avvenimento rivelatore originario”) i 59 („[...] i Padri sono la prima risposta alla parola, in virtù della quale questa parola si trova costituita come tale. In altre parole: senza i Padri della Chiesa non c’è rivelazione, in essa essi hanno un ruolo fondamentale”).

¹⁸ W omówieniu tych czterech procesów korzystam prócz przywołanej literatury także ze streszczenia dokonanego w: Zatwardnicki 2024, 27. Por. także: Nastafek 2019, 44–45; Granados 2024, 121–122; Arostegi Esnaola 2016, 63–67.

¹⁹ Por. O’Reilly 2020, 37: „Benedict XVI’s theological hermeneutics engages and critically appropriates the fruits of historical and critical biblical scholarship. One such fruit is the recognition that the emergence of the Church and of the canon of Scripture were so intimately related that they can be said to have constituted the same process from different perspectives. Doctrinal, sacramental, liturgical, and apostolic forces also entered into the constitution of this process. In other words, it was shaped by Tradition. It is in this doctrinal, sacramental, liturgical, and apostolic context that the Word is communicated to the faithful” (autor powtarza te stwierdzenia również na s. 39, 57 i 58).

bez tego duchowego ruchu, który odnajdujemy w teologii Ojców, kanon jako kanon byłby nie do pomyślenia: opiera się on na tym ruchu i dlatego jego przyjęcie z konieczności oznacza również przyjęcie tych podstawowych decyzji duchowych, które go ukonstytuowały. Słowo i odpowiedź są tu ze sobą nierozdzielnie związane, chociaż z drugiej strony Ojcom chodziło zawsze o odróżnienie ich odpowiedzi od danego słowa [...]. Tam, gdzie pisma Nowego Testamentu czyta się jako kanon, a Stary Testament jako Biblię chrześcijańską, tam wpisujemy się w duchową linię zmagania pierwszych wieków, w linię wiążącą nas z Ojcami, którzy wówczas byli nauczycielami Kościoła (Ratzinger 2018g, 458–459. Por. Arostegi Esnaola 2016, 64–65).

Po drugie, w procesie wyboru pism uznanych za kanoniczne Kościół pierwotny stosował kryterium zwane regułą wiary (*κανὼν τῆς πίστεως*, *regula fidei*, *regula veritatis*). Ten kanon pełnił ważną funkcję w odróżnieniu fałszywych i prawdziwych pism świętych, a zatem w utworzeniu chrześcijańskiego kanonu Pisma. *Regula fidei* znalazła swoją kontynuację w Symbolach soborowych i pozasoborowych, w których Kościół okresu Ojców określił specyficznie chrześcijańskie treści wiary (zarazem odrzucając niepoprawne interpretacje Objawienia) (Ratzinger 2018g, 459)²⁰. „Kiedy zatem Kościół w słowach Symbolu wyznaje swego Pana, to wciąż na nowo powraca do tych, którzy po raz pierwszy wypowiedzieli to wyznanie i którzy w wyznaniu wiary, jakim jest Symbol, wyrazili zarazem odrzucenie błędnej wiary” (Ratzinger 2018g, 459)²¹.

²⁰ Por. Arostegi Esnaola 2016, 58; Papieska Komisja Biblijna 2014, nr 61: „Stopniowo ustanowiono kryteria rozeznawania, pomiędzy którymi znalazła się publiczna i powszechna lektura danego pisma, charakter apostołski pojmowany jako stojąca za nim autentyczna tradycja apostołska, oraz w szczególności *regula fidei* (Ireneusz), czyli niesprzeczność z tradycją apostołską przekazywaną przez biskupów we wszystkich Kościołach”. Całościowe rozumienie *regula fidei* przez Ratzingera – zob. Zatwardnicki 2024 (na s. 20–24 jest mowa o dialogicznej strukturze wyznania wiary).

²¹ Por. Ratzinger 2014, 460–461: „Ten głęboki sens Pisma świętego, który dopiero jest «objawieniem» i treścią wiary, nie zależy bowiem od uznania jednostki, ale jest po części zobiektywizowany w naukach Ojców i teologii. W ten sposób w swoich podstawach jest dostępny po prostu przez przyjęcie wiary katolickiej, która, streszczona w Symbolu, jest zasadą wyjaśniania Pisma. Znowu staje się zrozumiałe utożsamienie *sacra scriptura* i *theologia*: tylko Pismo zrozumiane w wierze jest naprawdę Pismem świętym; w ten sposób Pismo jest w pełnym sensie teologią, to znaczy księgą i rozumieniem księgi w wierze Kościoła; i odwrotnie, teologia może być nazwana Pismem, ponieważ jest niczym innym jak rozumieniem Pisma, a dopiero to rozumienie daje Pismu odpowiadającą objawieniu płodność

Po trzecie, ważne jest również liturgiczne dziedzictwo pozostawione Kościołowi przez ojców Kościoła. Jest to zdaniem Ratzingera istotne, gdyż lektura tekstów natchnionych oraz wspólne wyznanie wiary były aktami liturgicznymi całej wspólnoty gromadzącej się wokół Zmartwychwstałego (Ratzinger 2018g, 459–460. Por. Arostegi Esnaola 2016, 65). Granados uważa, że spośród czterech elementów wymienionych na liście Ratzingera pierwszeństwo należy właśnie do eucharystycznej przestrzeni sakramentalnej wyznaczonej przez Ojców Kościoła. Raz, że z obecności stworzenia (ustanowionego przez Słowo Boże) w sakramencie wynika zdolność wiary do asymilowania poszukiwań rozumu filozoficznego (filar czwarty). Dwa, że to w przestrzeni sakramentalnej Kościół wyznaje swoją wiarę, powiązaną notabene z dialogiczną strukturą sakramentu (element drugi), oraz czyta Pismo Święte w jego jedności (pierwszy element), zachowując więź między Starym i Nowym Testamentem (koncepcja sakramentu zaś ma swoje źródło w typologii biblijnej spajającej dzieje „ku Jezusowi”) (Granados 2024, 122).

I w końcu, po czwarte, Ojcowie stanęli po stronie racjonalnej odpowiedzialności wiary (pojmwanej jako *philosophia*). W ten sposób zainicjowali program *credo ut intelligam*, który jest warunkiem przetrwania wiary chrześcijańskiej, oraz stworzyli teologię (Ratzinger 2018g, 461. Por. Arostegi Esnaola, 65–66). Jak podkreśla Ratzinger, „ten zwrot ku racjonalnej odpowiedzialności nie jest czymś oczywistym. Był on niewątpliwie warunkiem przetrwania chrześcijaństwa w świecie starożytnym i jest warunkiem jego przetrwania dzisiaj i jutro. Chociaż ten «racjonalizm» Ojców był niejednokrotnie piętnowany, to jednak trudno było uniknąć utworzonej przez nich drogi [...]” (Ratzinger 2018g, 461)²².

[...]”. Ratzinger we fragmencie tym odnosi się do postawy św. Bonawentury. Por. dalszą część wypowiedzi – tamże, s. 475–476: „Słyszeliśmy już wcześniej, że prawdziwy sens Pisma ujmuje się dopiero wtedy, kiedy zostanie ono zrozumiane na sposób duchowy. Kto nie rozumie Pisma na sposób duchowy, ten go w ogóle nie rozumie, ten jest *Judaeus*. Do tej tezy, której korzenie usiłowaliśmy odkryć w Bonawentury pojęciu objawienia i natchnienia, dochodzi teraz następujące ważne dopełnienie: [...] do duchowego zrozumienia nie dochodzi się po prostu poprzez samo przejście od litery do ducha, który jako taki znajduje się zawsze poza światem samej litery i z tego powodu za każdym razem może zostać na nowo uchwycony, lecz zrozumienie to ma już swoje wiążące reguły, nawet treści, przekazane w pismach Ojców. Im to zostało raz na zawsze «objawione» owo zrozumienie, niemożliwe do osiągnięcia przez samego człowieka. Tutaj w zupełnie nieoczekiwany sposób toruje sobie jednak drogę takie pojęcie objawienia, które ujmuje «objawienie» jako rzeczywistość jedyną i zobiektywizowaną, utrwaloną w dziełach Ojców wyjaśniających Pismo”.

²² Por. Benedykt XVI 2006; Granados 2024, 111, 116.

Podsumowując, trwałe znaczenie ojców daje się w przekonaniu Ratzingera wyrazić w charakterystycznej dla patrystycznej myśli strukturze jedności Biblii, liturgii i teologii (Ratzinger 2018g, 461)²³.

3. Istota egzegezy patrystycznej w nowym kontekście

Zdaniem bawarskiego teologa Biblia przychodzi poprzez określoną historię, i nie można usunąć tego, co znajduje się między Biblią a dzisiejszym egzegetą. Przewyciężenie tej historii nie może oznaczać jej pominięcia, a kto – stosując metody historyczne – chciałby to czynić, pozostanie zamknięty w horyzoncie własnego myślenia (Ratzinger 2018g, 461–462)²⁴. Już z samego tego stwierdzenia, a przede wszystkim z leżącej u jego podstaw afirmacji fundamentalnych rozstrzygnięć dokonanych przez Ojców Kościoła, dają się wyprowadzić najbardziej istotne przekonania Ratzingera dotyczące interpretacji biblijnej: o tym, że metoda historyczno-krytyczna winna stać się teologią; że ważna jest egzegeza kanoniczna i chrystologiczna lektura; że Stary Testament należy czytać duchowo, a sens dosłowny nie jest tożsamy z sensem, do którego jest zdolna dotrzeć metoda historyczno-krytyczna; że Pismo należy widzieć w jego związku z Kościołem (w tym liturgią).

Denis Farkasfalvy określa podejście Ratzingera „postkrytycznym” (*post-critical*); jak wyjaśnia William M. Wright IV, postulowane przez bawarskiego teologa przekroczenie metody historyczno-krytycznej nie oznacza jej odrzucenia, lecz

²³ Por. Hahn 2021, 108; Granados 2024, 115: „If we lose the Fathers’ sacramental outlook, we fall, on the one hand, into an intellectualist faith, deprived of its sacramental roots, and, on the other, into a ritualistic liturgy, incapable of providing guidance to life”. Podobna struktura jak ta wypracowana przez Ojców Kościoła charakteryzuje zdaniem Scotta Hahna również teologię biblijną Benedykta XVI – por. Hahn 2021, 28: „Jest to teologia, w której uwidacznia się zasadnicza jedność i ciągłość Starego i Nowego Testamentu, Pisma Świętego i liturgii, wiary i rozumu oraz egzegezy i dogmatu. Teologia ta jest chrystologiczna, eklezjologiczna i liturgiczna, a jej ukoronowaniem jest wizja królestwa Bożego w liturgii kosmicznej”.

²⁴ Por. Granados 2024, 121 („By neglecting the Fathers we do not only lose important theological insights but above all a way of standing before the word, of welcoming it, of making it fruitful in us. For this reason, the Fathers not only preserve the past but also disclose the future of theology”); Arostegi Esnaola 2016, 67; Nastalek 2019, 49 („Brak tego uwzględnienia jest bowiem zignorowaniem pierwszej odpowiedzi na słowo Bożego Objawienia, przez co *de facto* staje się niemożliwe jego zrozumienie dzisiaj”).

transcendowanie jej horyzontów z jednoczesnym zachowaniem istotnych cech tej metody z okresu „krytycznego” (Wright IV 2012, 1017; Farkasfalvy 1986, 288). Pablo Blanco-Sarto wyraża opinię, że Ratzinger proponuje lekturę *cum traditione*, w której „pisma Ojców Kościoła oferują horyzont mogący być dalej wzbogacany – w linii ciągłości, a nie zerwania – o współbrzmiający wkład współczesnej egzegezy” (Blanco-Sarto 2024, 57)²⁵. Rzeczywiście Ratzinger uważa, iż z jednej strony „nie można się [...] po prostu cofnąć do średniowiecza czy do Ojców i przeciwstawić ich duchowi nowożytności”, z drugiej „nie można również zrezygnować z osiągnięć wielkich ludzi wiary wszechczasów i udawać, że historia myślenia rozpoczyna się naprawdę dopiero od Kanta. [...] Egzegeza Ojców nie traci na swojej wartości przez to, że określi się ją jako «alegoryczną», a filozofii średniowiecza nie można uważać za przebrzmiałą przez to, że uznaje się ją za przedkrytyczną” (Ratzinger 2018f, 712)²⁶.

Propozycja Ratzingera polega na powiązaniu metody historyczno-krytycznej z innymi metodami (Ratzinger 2015a, 124; Ramage 2013, 87), a zarazem na dokonaniu przez metodę historyczno-krytyczną nowego kroku metodologicznego:

Jeśli naukowa interpretacja Pisma nie chce poprzestać na stawianiu ciągle nowych hipotez i stracić przez to znaczenia dla teologii, musi dokonać metodologicznie nowego kroku i uznać się ponownie za dyscyplinę teologiczną, nie rezygnując przy tym ze swego charakteru historycznego. Musi się nauczyć, że stanowiące jej przesłankę wyjściową hermeneutyka pozytywistyczna nie jest wyrazem jedynie słusznego i ostatecznego rozumu, definitywnie odnajdującego siebie samego,

²⁵ Również Przemysław Przyślak twierdzi, że metodologia naukowa Ratzingera jest osadzona „w dobrej tradycji teologicznej, odznaczającej się hermeneutyką ciągłości” – Przyślak 2019, 15). Należałoby raczej mówić o „hermeneutyce reformy” – Zatwardnicki 2016. Por. także: Ramage 2024, 98–101, 103; Hahn 2021, 79, 248: „jego [Benedykta XVI – SZ] hermeneutyka wiary, której uwieńczeniem jest głęboka teologia biblijna, nie może być przedstawiana jako swego rodzaju niewolniczy powrót do «dawnych metod» starożytnego Kościoła. [...] Benedykt jest prawdziwym reformatorem w duchu autentycznej odnowy. Zgodnie z jego własnymi słowami prawdziwy rozwój i odnowa w Kościele muszą się zawsze odbywać w hermeneutyce ciągłości oraz w duchu dokładnej refleksji nad początkami i źródłami Kościoła, mianowicie nad Pismem Świętym, liturgią, wyznaniem wiary i soborami”.

²⁶ Por. Ratzinger 2018e, 694; Ratzinger 2015d, 882: „Wierzący wie, że niejako za słuchaniem kryje się wielka wspólnota tych, którzy w ciągu wieków szli tą samą drogą i którzy stają się jego rodzeństwem: Augustyn, Franciszek z Asyżu, Tomasz z Akwinu, Wincenty à Paulo, Maksymilian Kolbe – to nie są wielcy należący do przeszłości. W wierze oni nadal żyją, mówią do nas, rozumieją nas, a my ich”. Por. także: Rowland 2008, 56–57.

lecz stanowi określony i historycznie uwarunkowany rodzaj rozumności, zdolnej do przyjmowania korekt i uzupełnień. Musi wreszcie dostrzec, że poprawnie rozwinięta hermeneutyka wiary jest zgodna z tekstem i może się połączyć w jedną metodologiczną całość ze świadomą własnych granic hermeneutyką historyczną (Ratzinger 2015b, 382)²⁷.

Jak widać, ten nowy krok uwarunkowany jest gotowością na dokonanie reformy pojmowania racjonalności. W egzegezie oznacza to złączenie narzędzi metody historyczno-krytycznej z „lepszą filozofią”, bardziej odpowiadającą tekstowi biblijnemu (Ratzinger 2018f, 712)²⁸. Jak można się domyślać, w tym postulacie zakładana jest relacja rozumu i wiary w duchu wypracowanym w okresie patrystycznym: „W procesie formowania się starożytnego Kościoła z pewnością pojawiły się elementy, których nie trzeba włączać we wszystkie kultury. Jednakże istotne decyzje – te właśnie, które dotyczą relacji między wiarą a poszukiwaniami ludzkiego umysłu – są częścią samej wiary i są jej konsekwencjami, zgodnymi z jej naturą” (Benedykt XVI 2006). Innymi słowy, to z wiary wynika możliwość skorzystania z nowożytnej egzegezy, pod warunkiem, że nie pozostanie ona uwięziona w oświeceniowym paradygmacie²⁹. Ratzinger pozostaje świadomy, że odpowiadające zasadom metodologicznym sformułowanym w *Dei Verbum* nr 12 łączenie „dwu całkowicie odmiennych sposobów uprawiania hermeneutyki stanowi zadanie, które trzeba podejmować ciągle na nowo”, ale jest ono konieczne i dzięki tego rodzajowi interpretacji „głębokie intuicje egzegezy patrystycznej mogą w nowym kontekście zacząć ponownie przynosić pożądane owoce” (Ratzinger 2015b, 382)³⁰.

²⁷ Por. Ratzinger 2018f, 696: „Mnożyły się hipotezy, jedne zastępowały inne i coraz bardziej stawały się murem, który niewtajemniczonym zagradzał dostęp do Biblii”. Por. także: Zatwardnicki 2014, 97–108; Wright IV 2012, 1027; Ramage 2013, 80–81; Prato 2024, 145, 152.

²⁸ Por. Hahn 2021, 125; Zatwardnicki 2014, 101–106.

²⁹ Por. Ratzinger 2018b, 607: „Model myślenia oświeceniowego nie może objąć struktury wiary – co przysparza nam dzisiaj cierpień. Ale z drugiej strony, wiara jest wystarczająco pojemna, aby móc przyjąć duchową propozycję oświecenia i postawić przed nią zadanie, które będzie sensowne także dla wiary. To jest nasza szansa. Powinniśmy się starać z niej skorzystać”; Ajibola 2015, 109.

³⁰ Por. Crimella 2024, 129; Ramage 2013, 82: „The council’s teaching demands that exegetes have recourse to the strengths of both the faith hermeneutic (‘Method A’) and historical hermeneutic (‘Method B’) if they wish to plumb the depths of scripture. Each method on its

4. Cztery sensy Pisma Świętego jako wymiary jednego słowa

W przekonaniu Ratzingera zasadą zrozumiałości historii jest działanie Boga, a jedność przeszłości, terażniejszości i przyszłości nadaje historyczne wydarzenie Chrystusa. W świetle czynu Chrystusa zatem należy również postrzegać Pismo świadczące o *historia salutis* (Ratzinger 2018f, 716; Arias Reyero 1971, 85, 102, 106–107). Oznacza to, „że czyny Starego Testamentu opierają się na przyszłym czynie i mogą być właściwie zrozumiane dopiero w jego świetle” (Ratzinger 2018f, 716–717. Por. Arias Reyero 1971, 102, 246–247). Ratzinger w związku z tym proponuje dwie reguły interpretacyjne. Pierwsza z nich dotyczy niedualistycznego ujęcia relacji między słowem i wydarzeniem – zgodnie z optyką biblijną „słowo i wydarzenie muszą być traktowane jako równie pierwotne. Dualizm między słowem i wydarzeniem, który skazuje wydarzenie w bez-słowność, czyli bezsensowność, w rzeczywistości również słowu odbiera jego nadającą sens siłę, gdyż znajduje się ono wówczas w pozbawionym sensu świecie” (Ratzinger 2018f, 717). Druga reguła interpretacyjna, związana z pierwszą, odnosi się do związku między obu testamentami:

Jeśli związek między słowem i wydarzeniem zostanie odrzucony, to zanika również jedność Pisma. Oddzielony od Starego Nowy Testament zostaje jednak zniesiony sam w sobie, gdyż, zgodnie ze swoim własnym roszczeniem, istnieje tylko dzięki tej jedności. Dlatego zasadzie braku ciągłości trzeba przeciwstawić wyływającą z wnętrza roszczenia tekstu biblijnego zasadę *analogia scripturae*; zasadzie mechanicznej – zasadę teologiczną (Ratzinger 2018f, 717).

Ratzinger twierdzi, że dany tekst biblijny należy najpierw interpretować w historycznym kontekście, zakładając oczywiście także w tym kroku interpretacji czynnik Boski działający w historii. W następnym kroku tekst winien być odczytany w świetle całego ruchu historycznego z centralnym dla niego wydarzeniem Chrystusa. „Jeśli Ojcom i średniowieczu w dużej mierze zabrakło pierwszego kroku interpretacji, a przez to drugi krok łatwo popadał w dowolność, to dzisiaj brakuje nam drugiego kroku. Tym samym pierwszy krok zostaje pozbawiony znaczenia, co więcej – również tutaj zaprzeczenie związku sensu prowadzi do

own is insufficient for this endeavor and eventually leads to problems”. Ratzinger twierdził o *Dei verbum*, że „podaowała nam ona miarodajną syntezę wciąż aktualnych poglądów teologii Ojców i nowego metodycznego poznania czasów nowożytnych” – Ratzinger 1999, 22.

metodycznej dowolności” (Ratzinger 2018f, 717. Por. Hahn 2021, 143–144)³¹. Postawienie drugiego kroku nie oznacza „nałożenia” sensu obcego sensowi oryginalnemu, gdyż ten proces ponownego, pełniejszego odczytania, znajduje swój fundament w samym słowie, które wykracza ponad jego historyczny sens: „Rozpoznanie wewnętrznej samo transcendencji danego słowa historycznego, a tym samym wewnętrznego prawa *relectures*, w których w Biblii stopniowo powiązane zostają słowo i sens, należy do najważniejszych zadań poprawnej interpretacji, dla której można i trzeba znaleźć odpowiednie metody” (Ratzinger 2018f, 717–718).

Patrystyczna synteza obu testamentów została poddana w wątpliwość wraz z rozwojem historycznej świadomości i przyjmowanych przez nią kryteriów interpretacji. Z tej perspektywy egzegeza Ojców jawiła się ahistoryczna, niemożliwa do utrzymania. Nie jest przecież prawdopodobne – a takie oskarżenie jest w tej nowej rzeczywistości formułowane – że autorzy przedchrześcijańscy mieli wskazywać na Chrystusa i wiarę Nowego Testamentu. Ratzinger uważa, że należy poszerzyć i pogłębić pojmowanie interpretacji tekstów historycznych Biblii, żeby w nowych uwarunkowaniach zachować jednak dziedzictwo patrystycznej egzegezy (Ratzinger 2018d, 728–729)³². Służyć temu może jego zdaniem „poznanie wielowymiarowości ludzkiej mowy, która nie jest związana z określoną chwilą historyczną, ale wybiega w przyszłość”, co z kolei pomóc może „w lepszym zrozumieniu tego, jak Bóg może się posłużyć słowami ludzkimi, aby postępującej naprzód historii nadać sens wykraczający poza konkretną chwilę i właśnie w ten sposób nadający całości jedność” (Ratzinger 2018d, 729)³³. Naturalnie chrześcijańska hermeneutyka Starego Testamentu różni się od hermeneutyki judaizmu,

³¹ Można nawet mówić o swego rodzaju alegoryzacji, tyle że innej niż w patrystyce – por. Venard 2020, 7: „A new kind of allegorism seems to be at work here. This allegorism is no longer vertical like that of the Fathers, who at times overly harmonized and unified textual elements around Christ’s divinity, but seems to be a horizontal one: scholars extrapolate from the text to the historical reality through a type of homothetic imagination which moves from the signifier on the page to the referent in history”.

³² Por. Blanco-Sarto 2024, 54: „Ratzinger therefore cherished an open and pluralistic hermeneutic, in which exegesis should be both scientific and ecclesial, where both the Old and New Testament, the Fathers of the Church, and modern exegetes can fit together”.

³³ Por. Hahn 2021, 138; Farkasfalvy 2007, 441.

ale, twierdzi Ratzinger za dokumentem Papieskiej Komisji Biblijnej, „odpowiada jednak potencjalnym sensom zawartym w tekście” (Ratzinger 2018d, 729)³⁴.

Uzasadnieniem tego jest fakt, że wszystkie słowa Pisma opierają się na doświadczeniu „objawienia” wykraczającego ponad zasób doświadczeń hagiografa. Gdzie Bóg mówi w słowach ludzkich, tam siłą rzeczy pojawia się nieodpowiedniość słowa w stosunku do jego genezy (Ratzinger 2018f, 718; Zatwardnicki 2022, 178, 181, 325, 624). Biblia jest nie tyle Objawieniem, ile świadectwem Objawienia, tak że „dany tekst może mówić więcej, niż chciał powiedzieć jego autor” (Ratzinger 2018f, 718)³⁵. Ratzinger określa to mianem „naddatku” danego tekstu wychodzącym poza miejsce historyczne i otwierającym na szerszy kontekst znaczeniowy (prawo *relecture*). Z tego wynika, że całość Pisma jest czymś więcej niż sumą części powstałych w historycznym momencie (Ratzinger 2018f, 718–719. Por. Hahn 2021, 137). Dalej: miejscem uprawiania egzegezy musi być Kościół, którego wiara jest miejscem rozumienia Pisma i zaświadczonej w nim jednej spójnej historii (Ratzinger 2018f, 720; O’Reilly 2020, 61). To Lud Boży postrzegany w jego wymiarach synchronicznym i diachronicznym jest mostem między „wczoraj” a „dziś” słowa Bożego (Ratzinger 2018e, 692).

Tym samym zostaje usprawiedliwiona chrześcijańska lektura, czy też, ściślej: sens duchowy Starego Testamentu. Bawarski teolog, co trzeba odnotować, wolał mówić nie o sensach Pisma, lecz o wymiarach sensu tekstu (Ratzinger 2018a, 944)³⁶. „Istnieją wymiary słowa, na które dawna doktryna czterech sensów wskazywała w istocie rzeczy zupełnie poprawnie. Te cztery sensy nie są paralelnymi pojedynczymi znaczeniami, lecz stanowią wymiary jednego słowa, które sięga

³⁴ Por. nieco inne tłum. w: Papieska Komisja Biblijna 2002, nr 64: „Chrześcijańskim czytelnikom towarzyszy przekonanie, że ich hermeneutyka Starego Testamentu, w sposób oczywisty zasadniczo różni się od hermeneutyki judaistycznej, odpowiada jednak potencjalności znaczenia rzeczywiście obecnego w tekstach”.

³⁵ Ratzinger odwołuje się tutaj do patrystycznego rozumienia Objawienia – por. np.: Ratzinger 2018c, 356: „Objawienie odnosi się bowiem do całości mówienia i działania Boga w stosunku do człowieka, odnosi się do rzeczywistości, o której mówi Pismo. Pismo nie jest jednak po prostu tą rzeczywistością. Dlatego Objawienie przekracza Pismo w takiej samej mierze, w jakiej rzeczywistość przekracza mówienie o niej. Można by również powiedzieć: Pismo jest zasadą materialną Objawienia [...], ale nie jest samym Objawieniem”. Bawarski teolog asymiluje także pojęcie objawienia u Bonawentury, nad którym prowadził badania. Por. np. stanowisko Doktora Serafickiego (czy szerzej: średniowiecza) w: Ratzinger 2014, 458, 460. Por. także: Voderholzer 2024, 84–85; Pidel 2014, 316.

³⁶ Por. Gaál 2010, 117; Ramage 2013, 61.

dalej niż chwila obecna” (Ratzinger 2015a, 125–126. Por. Heereman 2024, 109). To podstawowe przekonanie zadecydowało w moim mniemaniu o stanowisku Ratzingera względem odróżniania rzeczywistego sensu duchowego od niemających podstaw w sensie dosłownym odczytań alegorycznych, nie wyłączając z tego „naciąganych” alegorii patrystycznych.

5. Alegoria a lektura chrystologiczno-pneumatologiczna

Jak twierdzi Ratzinger w przedmowie do jednego z dokumentów Papieskiej Komisji Biblijnej, „w teologii Ojców Kościoła pytanie o wewnętrzną jedność Biblii Kościoła składającej się ze Starego i Nowego Testamentu, było tematem centralnym” (Ratzinger 2018d, 725). Prefekt Kongregacji Nauki Wiary na przykładzie Augustyna ukazał, że dla wiary Kościoła fundamentalna jest taka lektura Biblii Izraela, która w tych będących dokumentami historii wiary (notabene pełnej zawirowań i niewolnej od błędów) pewnego ludu rozpoznaje transparentność na Chrystusa i tym samym na Logos jako wieczną prawdę, głos pochodzącej od Boga mądrości. Tego rodzaju odczytanie z perspektywy egzegezy historyczno-krytycznej wydaje się nieuzasadnione i wręcz nieprawdziwe. Biskup Hippony nauczył się tego rodzaju egzegezy traktującej oba testamenty jako jedno słowo Boże od Ambrożego, który z kolei uczył się jej od Orygenesusa, a ten – taki stawia się zarzut – wykorzystał metodę interpretacji alegorycznej stosowanej w świecie greckim dla „ratowania” sakralności tego, co stanowiło świadectwo kultury niemożliwej do uwspółcześnienia. Wbrew temu Ratzinger odnotowuje, że Orygenes oparł się na interpretacji Starego Testamentu dokonywanej w środowisku żydowskim, zwłaszcza aleksandryjskim, które starało się przybliżyć Biblię Izraela Grekom. Orygenes pobierający nauki u rabinów wypracował jednak chrześcijańskie zasady: po pierwsze, wewnętrzną jedność Biblii potraktował jako kryterium interpretacji, a po drugie w Chrystusie uznał punkt odniesienia dla wszystkich dróg Starego Testamentu (Ratzinger 2018d, 726–727).

Ostatecznie fundamentem egzegezy Orygenesusa i Ambrożego, pisze Ratzinger, „nie była ani grecka alegoreza, ani Filon, ani metody rabinackie. Jej właściwą podstawą – abstrahując od szczegółów – był sam Nowy Testament”. Przede wszystkim to nie kto inny jak „Jezus z Nazaretu wysunął roszczenie do bycia prawdziwym spadkobiercą Starego Testamentu – «Pisma» – i do jego wiążącej interpretacji [...]”, jaka wpływała z autorytetu samego Autora (por. Mk 1,22; Łk 24,27). Następnie „autorzy Nowego Testamentu próbowali uzasadnić owo

roszczenie, najwyraźniej czyni to Mateusz, ale nie mniej Paweł, który używa przy tym rabinistycznych metod interpretacji i próbuje wykazać, że to właśnie owa rozwinięta przez uczonych w Piśmie forma interpretacji prowadzi do Chrystusa jako klucza do «Pism» (Ratzinger 2018d, 727)³⁷. Dla autorów i twórców Nowego Testamentu „Pismem” jest Stary Testament; powstanie Nowego Testamentu zakładało Biblię Izraela, tożsamą z Biblią apostołów i ich uczniów (Ratzinger 2018d, 727–728). Można zatem powiedzieć, że „Ojcowie Kościoła wraz z ich chrystologiczną interpretacją Starego Testamentu nie stworzyli niczego nowego, lecz jedynie rozwinęli i usystematyzowali to, co znaleźli już w Nowym Testamencie” (Ratzinger 2018d, 728)³⁸.

Zrozumieniu podejścia Ratzingera może przysłużyć się lektura tych stronic *Jezusa z Nazaretu*, w których autor dzieła zajmuje się przypowieściami ewangelicznymi. Benedykt XVI przywołał poglądy Adolfa Jülichera, który podkreślał radykalną różnicę między alegorią i przypowieścią. Alegoria jako ukształtowana w kulturze hellenistycznej miałyby być formą interpretacji dawnych autorytatywnych tekstów religijnych, które, żeby mogły zostać przyjęte, domagały się odsłonięcia rzekomej tajemniczej treści kryjącej się za dosłownym sensem; chodzić miało o obrazowe ujęcie warstwy filozoficznej stanowiącej ich rzeczywistą treść (Ratzinger 2015a, 257–258)³⁹. Nie miejsce tutaj na krytykę podstawowego rozróżnienia dokonanego przez Jülichera, które w tej radykalnej wersji jest nie do utrzymania. Podkreślam jedynie, że Ratzinger alegoryczną lekturę Pisma będzie oczywiście pojmował zupełnie inaczej, jako związaną z sensem dosłownym i zarazem otwartością tekstu oraz odczytywaniem go w ramach egzegezy kanonicznej: „wyjaśnienie Jezusa o sensie Jego przypowieści naprowadza nas na ich najgłębsze znaczenie, jeśli tylko – ze względu na istotę zapisanego słowa Bożego – Biblię, a zwłaszcza Ewangelie, czytamy jako jedność i całość, która

³⁷ Por. Benedykt XVI 2023b, 94: „Kościoł w drodze z Jezusem, podobnie jak uczniowie z Emaus, uczy się odczytywania Starego Testamentu wraz z Nim i tym samym rozumienia go w nowy sposób”. Por. także: Heereman 2024, 102, 116; Przyślak 2022, 147–148.

³⁸ Por. Benedict XVI – Ratzinger 1990, 16: „The ancient church and the church of the Middle Ages also knew this. They knew that the Bible is a whole and that we only understand its truth when we understand it with Christ in mind – with the freedom that he bestowed on us and with the profundity whereby he reveals what is enduring through images”.

³⁹ Por. Ratzinger 2015c, 69: „U Filona opis poczęcia synów patriarchów z boskiego nasienia ma natomiast charakter alegoryczny. «Żony patriarchów [...] stają się alegorią cnót. Jako takie zostają zapłodnione przez Boga i rodzą swym mężom uosabiane przez nich cnoty». Jak dalece wykracza się tu poza alegorię i rozumie to w sposób konkretny, trudno ustalić”.

mimo wszelkich historycznych nawarstwień wyraża wewnętrznie spójne orędzie” (Ratzinger 2015a, 263. Por. Farkasfalvy 2007, 447). Benedykt XVI uwypuklał różnicę między interpretacją „alegoryczną” a chrystologiczno-pneumatologiczną⁴⁰, pierwszą z nich wiązał raczej ze stosowanym w literaturze środkiem, a drugą ze specyfiką wiary chrześcijańskiej:

Jeśli nawet z jednej strony ta chrystologiczno-pneumatologiczna interpretacja mogła być z punktu widzenia historyczno-literackiego nazwana „alegoryczną”, to jednak z drugiej strony widać głęboką nowość motywacji chrześcijańskiej interpretacji Starego Testamentu. Tutaj alegoria nie jest środkiem literackim, który ma uczynić tekst użytecznym dla nowych celów, ale jest wyrazem historycznego przełomu, który odpowiada wewnętrznej logice tekstu (Benedykt XVI 2023a, 154)⁴¹.

Nina Sophie Heereman twierdzi, że z perspektywy historycznej – za Ojcami Kościoła – można by tę chrystologiczno-pneumatologiczną releksję Starego Testamentu nazwać równie dobrze „alegoryczną”. Termin ten jednak mógłby prowadzić do nieporozumień we współczesnym kontekście, w którym jest używany do określenia środka literackiego pozwalającego na użytkowanie starożytnego tekstu w nowym celu. W przeciwieństwie do tego Ratzinger świadomie stosuje termin, który nie kojarzy się z zabiegiem literackim, a odpowiada naturze przejścia od dosłownego do duchowego odczytania pism starotestamentowych. To przejście jest rzeczywistością spowodowaną przez przyjście Chrystusa i zesłanie Ducha, dlatego terminologia Ratzingera jednocześnie pozwala zidentyfikować podmiot chrześcijańskiej interpretacji Starego Testamentu – to sam Zmartwychwstały Pan pozostający w swoim Kościele, poprzez swojego Ducha prowadzi wierzących do zrozumienia Prawa i Proroków w odniesieniu do ostatecznego samo-objawienia się Boga w Chrystusie i Jego Passze (Heereman 2024, 117).

⁴⁰ Por. Heereman 2024, 102: „According to Pope Benedict it is imperative to recuperate what he calls ‘a Christological-Pneumatological exegesis’ [...]: a hermeneutic capable of articulating the passage from a material to a pneumatological understanding of the Old Testament”.

⁴¹ Swoją drogą przyczynek ten jak mało który tekst Ratzingera ukazuje różnicę między sensem alegorycznym a lekturą chrystologiczno-pneumatologiczną.

Wnioski

Benedykt XVI upatruje we współczesnych metodach filologiczno-historycznych narzędzi, które lepiej niż to było możliwe w okresie patrystyki i średniowiecza rozpoznają sens dosłowny Pisma Świętego. Intencją papieża jest zachowanie jedności między sensami dosłownym i duchowym, a zarazem wyraźniejsze różnicowanie obu tych sensów. Odzyskanie tradycyjnej doktryny o czterech sensach jest jednocześnie jej uwspółcześnieniem, dlatego Benedykt XVI postuluje współlistnienie dwóch poziomów metodologicznych, historyczno-krytycznego i teologicznego, w egzegezie.

Zdaniem Ratzingera można mówić o aktualności Ojców Kościoła w teologii i egzegezie katolickiej. Ponieważ Ojcowie pozostają świadkami interpretacji Pisma, są również świadkami Tradycji. Przy czym, w związku ze zwrotem w pojmowaniu Tradycji spowodowanym m.in. ogłoszeniem dwóch ostatnich dogmatów maryjnych, znaczenie Ojców winno być widziane inaczej niż do tej pory. Punkt zainteresowania powinien się przenieść w przekonaniu Ratzingera na funkcję Ojców w strukturze wiary. Związek między Pismem a Ojcami wyraża się w relacji między słowem Bożym a odpowiedzią na nie. Ta odpowiedź na słowo staje się konstytutywna dla trwania Objawienia Bożego w czasie.

Kościół zawdzięcza Ojcom Kościoła kanon Pisma Świętego, którego przyjęcie oznacza również przyjęcie podstawowych decyzji duchowych podjętych przez Ojców Kościoła. Chrześcijański kanon ukształtował się i pozostaje w związku z regułą wiary (kościelnym wyznaniem wiary). Z Pismem należy również łączyć liturgiczne dziedzictwo pozostawione przez Ojców Kościoła. Opowiedzenie się przez Ojców po stronie racjonalnej odpowiedzialności wiary pozostaje i dzisiaj warunkiem przetrwania chrześcijaństwa. Te wypowiedzi Ratzingera pozwalają na zrozumienie jego przekonania co do wartości naukowej egzegezy, i konieczności wykorzystania przez wiarę również metody historyczno-krytycznej. Bawarski teolog twierdzi, że nie można cofnąć się do Ojców czy średniowiecza i przeciwstawiać ich nowożytności, z drugiej strony wiara nie może uznać, że racjonalność nowożytna jest wyrazem jedynie słusznego rozumu.

Od samej metody historyczno-krytycznej domaga się Ratzinger metodologicznej transformacji; winna się ona jego zdaniem stać teologią. Oznacza to poszukiwanie „lepszej filozofii” niż ta, która w nowożytności związała się z metodą historyczno-krytyczną; innymi słowy, potrzebna jest reforma pojmowania racjonalności. Wynika z tego, że nie należy utożsamiać sensu dosłownego z tym

sensem, do jakiego może dotrzeć metoda historyczno-krytyczna, która nie dokonała tego metodologicznego kroku i która nie uważa się za metodę teologiczną. Tekst biblijny należy najpierw interpretować w historycznym kontekście, ale zakładając już czynnik Boski działający w historii, a zatem, konsekwentnie, uznając również ciągłość jednej *historia salutis*. Dlatego w następnym kroku tekst winien być odczytywany w świetle całego ruchu historycznego z centralnym dla niego wydarzeniem Chrystusa. Ratzinger zauważa braki Ojców co do pierwszego, a dzisiejszej egzegezy – co do drugiego kroku.

Pomimo naturalnej ciągłości między wypowiedziami Ratzingera-pasterza a twórczością Ratzingera-teologa rysuje się zarazem wyraźna różnica. W wypowiedziach kardynała/papieża są obecne co prawda wszystkie elementy, których pogłębienie znaleźć można w spuściźnie teologicznej Ratzingera, jednak nie są one rozwinięte. Zwraca uwagę, że w refleksji teologicznej i egzegetycznej bawarskiego teologa praktycznie nie ma mowy o czterech sensach Pisma Świętego. Jeśli już, Ratzinger opowiada się za wielowymiarowością jednego słowa. Wynika ona, i to jest w moim przekonaniu najważniejsze przesłanie Ratzingera-teologa, z przełomu w historii zbawienia związanego z przyjściem Chrystusa i zesłaniem Ducha Świętego. To, co tradycyjnie uznawano za sens alegoryczny, Ratzinger określa raczej lekturą chrystologiczno-pneumatologiczną, termin ten bardziej odpowiada naturze przejścia spowodowanego przez nastanie Nowego Przymierza.

Utrzymaniu patrystycznej syntezy obu testamentów i chrystologicznej lektury przysłużyć się może odkrycie wielowymiarowości ludzkiej mowy. Zrozumienie, że nie jest ona zredukowana do określonej chwili historycznej pomaga w przyjęciu tego, że Bóg posługuje się ludzkimi słowami, żeby postępującej historii nadać sens wykraczający poza daną chwilę. Ze względu na niewspółmierność doświadczenia „objawienia” i ludzkiego wyrazu tego w słowach Pisma istnieje w przekonaniu Ratzingera „naddatek” otwierający dane słowo na nowe znaczenie. Sens duchowy w twórczości Ratzingera jest związany z dosłownym oraz z otwartością słowa na nowe odczytania w ramach egzegezy kanonicznej. Dlatego całość Pisma jest czymś więcej niż sumą zamiarów poszczególnych hagiografów, a Pismo winno być interpretowane w Kościele.

Bibliografia

- Ajibola, Ilesanmi G. 2015. "Joseph Ratzinger's Theological Hermeneutics for Christians' Faith Enhancement: An Appraisal." *Ilorin Journal of Religious Studies* 5 (2): 97–113.
- Arias Reyero, Maximino. 1971. *Thomas von Aquin als Exeget. Die Prinzipien seiner Schriftdeutung und seine Lehre von den Schriftsinnen*. Johannes Verlag.
- Arostegi Esnaola, Manuel. 2016. "I Padri come risposta (Antwort) alla Parola (Wort)." In *Storia e Mistero: Una chiave di accesso alla teologia di Joseph Ratzinger e Jean Daniélou*. Edited by Giulio Maspero, and Jonah Lynch, 41–68. EDUSC 2016.
- Augustinus, Aurelius. 1877. "De libero arbitrio." In *Patrologiae cursus completus, series latina*, edited by Jacques Paul Migne, t. 32, 1221–1310. Migne [= PL].
- Augustinus, Aurelius. 1886. "De Trinitate." In *Patrologiae cursus completus, series latina*, edited by Jacques Paul Migne, t. 42, 819–1098. Migne [= PL].
- Benedict XVI – Ratzinger, Joseph. 1990. *'In the Beginning...': A Catholic Understanding of the Story of Creation and the Fall*. Translated by Boniface Ramsey. Wm. B. Eerdmans Publishing Co.
- Benedykt XVI. 2006. "Wiara, rozum i uniwersytet – wspomnienia i refleksje. Wykład na uniwersytecie w Ratyzbonie (Regensburg) – Podróż do Bawarii", 12.09.2006. https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/benedykt_xvi/przemowienia/bawaria_ratyzbona_12092006.html.
- Benedykt XVI. 2008. "Wystąpienie podczas XIV kongregacji generalnej Synodu Biskupów »Egzegeza nie tylko historyczna, ale i teologiczna.«", 14.10.2008. *L'Osservatore Romano*, wyd. polskie 12: 34–35.
- Benedykt XVI. 2010. *Adhortacja «Verbum Domini»*. Libreria Editrice Vaticana, 2010 [= VD].
- Benedykt XVI. 2023a. "Katolickie kapłaństwo". Translated by Robert Skrzypczak. In Benedykt XVI, *Co to jest chrześcijaństwo? Testament duchowy*, 139–178. Wydawnictwo Esprit.
- Benedykt XVI. 2023b. "Łaska i powołanie bez nawrócenia". Tłum. Robert Skrzypczak. In Benedykt XVI, *Co to jest chrześcijaństwo? Testament duchowy*, 73–107. Wydawnictwo Esprit.
- Blanco-Sarto, Pablo. 2024. "Catholics and Lutherans on Scripture: A Proposal by Joseph Ratzinger/Benedict XVI." *Verbum Vitae* 42, Special issue: 47–62.
- Bossu, Nicolas, and Advani, Sameer. 2020. "Resolving the Dualism between Exegesis and Theology: Joseph Ratzinger and the Rediscovery of Tradition. A case study of the Purification of the Temple (Jn 2:13–25)." *Alpha Omega* 1: 47–79.
- Crimella, Matteo. 2024. "Hermeneutical and Exegetical Assumptions in the Work Jesus of Nazareth by Joseph Ratzinger/Benedict XVI. Some Examples." *Verbum Vitae* (42), Special issue: 125–140.

- Farkasfalvy, Denis. 1986. "In Search of a 'Post-Critical' Method of Biblical Interpretation for Catholic Theology." *Communio*, English Edition 13: 288–307.
- Farkasfalvy, Denis. 2007. "Jesus of Nazareth and the Renewal of New Testament Theology." *Communio*, English Edition 34 (3): 438–453.
- Gaál de, Emery. 2010. *The Theology of Pope Benedict XVI: The Christocentric Shift*. Palgrave Macmillan.
- Granados, José. 2024. "The Fathers of the Church." In *The Cambridge Companion to Joseph Ratzinger*. Edited by Daniel Cardó, and Uwe Michael Lang, 109–125. Cambridge University Press.
- Hahn, Scott. 2021. *Przymierze i komunia. Teologia biblijna papieża Benedykta XVI*. Translated by Dominika Krupińska. Wydawnictwo Esprit.
- Heereman, Nina Sophie. 2024. "Joseph Ratzinger's Christological-Pneumatological Exegesis of the Old Testament." *Verbum Vitae* 42, Special issue: 121–124.
- Johnson, Luke Timothy, and Kurz, William S. 2002. *The Future of Catholic Biblical Scholarship: A Constructive Conversation*. Eerdmans.
- Katechizm Kościoła Katolickiego*. 2008. Pallotinum [= KKK].
- Levering, Matthew. 2008. *Participatory Biblical Exegesis: A Theology of Biblical Interpretation*. University of Notre Dame Press.
- McCaughey, Mary. 2018. "Through the Lens of the Pure in Heart: Ratzinger's Theological Approach and the Interpretation of Revelation." *Annales Theologici* 32 (1): 113–140.
- Nastalek, Julian. 2019. "Via patristica." In *Via Benedicta. Warsztat naukowy Josepha Ratzingera – Benedykta XVI*. Edited by Bogdan Ferdek, and Wiktor Trojnar, 33–52. Papieski Wydział Teologiczny we Wrocławiu.
- O'Reilly, Kevin E. 2020. "Theological Hermeneutics of St. Thomas and Benedict XVI." *Angelicum* 97 (1): 37–66.
- Papieska Komisja Biblijna. 1999. "Interpretacja Biblii w Kościele." In *Interpretacja Biblii w Kościele. Dokument Papieskiej Komisji Biblijnej z komentarzem biblistów polskich*. Edited by Ryszard Rubinkiewicz, 25–100. Oficyna Wydawnicza „Vocatio”.
- Papieska Komisja Biblijna. 2002. *Naród żydowski i jego Święte Pisma w Biblii chrześcijańskiej*. Translated by Ryszard Rubinkiewicz. Verbum.
- Papieska Komisja Biblijna. 2014. *Natchnienie i prawda Pisma Świętego. Słowo, które od Boga pochodzi i mówi o Bogu, aby zbawić świat*. Translated by Henryk Witczyk. Verbum.
- Pidel, Aaron. 2014. "Joseph Ratzinger on Biblical Inerrancy." *Nova et Vetera*, English Edition 12 (1): 307–330.
- Pidel, Aaron. 2023. *The Inspiration and Truth of Scripture: Testing the Ratzinger Paradigm*. The Catholic University of America Press.

- Prato, Ezio. 2024. “La parola di Dio è il fondamento di tutto». Esegesi storico-critica ed ermeneutica teologica secondo Joseph Ratzinger – Benedetto XVI.” *Verbum Vitae* 42, Special issue: 141–159.
- Proniewski, Andrzej. 2014. “Lermeneutica del sensus fidei in Joseph Ratzinger.” *Studia Koszalińsko-Kołoברzeskie* 21 : 147–155.
- Przyślak, Przemysław. 2019. “Via biblica.” In *Via Benedicta. Warsztat naukowy Josepha Ratzingera – Benedykta XVI*. Edited by Bogdan Ferdek, and Wiktor Trojnar, 13–32. Papieski Wydział Teologiczny we Wrocławiu.
- Przyślak, Przemysław. 2022. “Benedict XVI in Dialogue with Judaism.” In *Postscripta: The Voice of Pope Emeritus Benedict XVI on Current Challenges for Theology and the Church*. Edited by Bogdan Ferdek, and Julian Nastalek, 129–158. Wydawnictwo TUM.
- Ramage, Matthew J. 2013. *Dark Passages of the Bible: Engaging Scripture with Benedict XVI & Thomas Aquinas*. The Catholic University of America Press.
- Ramage, Matthew J. 2024. “Scripture and Tradition.” In *The Cambridge Companion to Joseph Ratzinger*. Edited by Daniel Cardó, and Uwe Michael Lang, 92–108. Cambridge University Press.
- Ratzinger, Joseph. 1999. “Wprowadzenie do dokumentu Papieskiej Komisji Biblijnej.” In *Interpretacja Biblii w Kościele. Dokument Papieskiej Komisji Biblijnej z komentarzem biblistów polskich*. Edited by Ryszard Rubinkiewicz, 21–23. Oficyna Wydawnicza „Vocatio”.
- Ratzinger, Joseph. 2012. “Teologiczne fundamenty muzyki kościelnej.” In *Teologia liturgii. Sakramentalne podstawy życia chrześcijańskiego*. Opera omnia 11, 469–493. Edited by Krzysztof Gózdź, and Marzena Górecka. Translated by Wiesław Szymona. Wydawnictwo KUL.
- Ratzinger, Joseph. 2014. “Teologia historii świętego Bonawentury.” In *Rozumienie objawienia i teologia historii według Bonawentury. Rozprawa habilitacyjna i studia nad Bonawenturą*. Opera omnia 2, 367–576. Edited by Krzysztof Gózdź, and Marzena Górecka. Translated by Jarosław Merecki. Wydawnictwo KUL.
- Ratzinger, Joseph. 2015a. “Od chrztu w Jordanie do Przemienienia.” In *Jezus z Nazaretu. Studia o chrystologii. Cz. 1*. Opera omnia 6/1, 117–378. Edited by Krzysztof Gózdź. Translated by Marzena Górecka, and Wiesław Szymona. Wydawnictwo KUL.
- Ratzinger, Joseph. 2015b. “Od wjazdu do Jerozolimy do zmartwychwstania.” In *Jezus z Nazaretu. Studia o chrystologii. Cz. 1*. Opera omnia 6/1, 379–582. Edited by Krzysztof Gózdź. Translated by Marzena Górecka, and Wiesław Szymona. Wydawnictwo KUL.
- Ratzinger, Joseph. 2015c. “Prolog: Historie dzieciństwa.” In *Jezus z Nazaretu. Studia o chrystologii. Cz. 1*. Opera omnia 6/1, 35–116. Edited by Krzysztof Gózdź. Translated by Marzena Górecka, and Wiesław Szymona. Wydawnictwo KUL.

- Ratzinger, Joseph. 2015d. "Wiara jako zaufanie i radość – Ewangelia." In *Jezus z Nazaretu. Studia o chrystologii. Cz. 2*. Opera omnia 6/2, 873–883. Edited by Krzysztof Góźdz. Translated by Wiesław Szymona. Wydawnictwo KUL.
- Ratzinger, Joseph. 2018a. "Czy katechizm Kościoła Katolickiego odpowiada na wyzwania swego czasu? Refleksje w dziesiątą rocznicę jego publikacji." In *Wiara w Piśmie i Tradycji. Teologiczna nauka o zasadach. Cz. 2*. Opera omnia 9/2, 938–953. Edited by Krzysztof Góźdz, and Marzena Górecka. Translated by Jarosław Merecki. Wydawnictwo KUL.
- Ratzinger, Joseph. 2018b. "Kościoł i teologia naukowa." In *Wiara w Piśmie i Tradycji. Teologiczna nauka o zasadach. Cz. 1*. Opera omnia 9/1, 597–606. Edited by Krzysztof Góźdz, and Marzena Górecka. Translated by Jarosław Merecki. Wydawnictwo KUL.
- Ratzinger, Joseph. 2018c. "Próba zdefiniowania pojęcia Tradycji." In *Wiara w Piśmie i Tradycji. Teologiczna nauka o zasadach. Cz. 1*. Opera omnia 9/1, 349–383. Edited by Krzysztof Góźdz, and Marzena Górecka. Translated by Jarosław Merecki. Wydawnictwo KUL.
- Ratzinger, Joseph. 2018d. "Przedmowa do: Papieska Komisja Biblijna, *Das jüdische Volk und seine Heilige Schrift in der christlichen Bibel* [Naród żydowski i jego święte Pismo w Biblii chrześcijańskiej], Rom 2001." In *Wiara w Piśmie i Tradycji. Teologiczna nauka o zasadach. Cz. 2*. Opera omnia 9/2, 725–730. Edited by Krzysztof Góźdz, and Marzena Górecka. Translated by Jarosław Merecki. Wydawnictwo KUL.
- Ratzinger, Joseph. 2018e. "Przedmowa do: Spór o interpretację Pisma Świętego." In *Wiara w Piśmie i Tradycji. Teologiczna nauka o zasadach. Cz. 2*. Opera omnia 9/2, 690–695. Edited by Krzysztof Góźdz, and Marzena Górecka. Translated by Jarosław Merecki. Wydawnictwo KUL.
- Ratzinger, Joseph. 2018f. "Spór o interpretację Pisma Świętego. Kwestia podstawy i drogi egzegezy dzisiaj." In *Wiara w Piśmie i Tradycji. Teologiczna nauka o zasadach. Cz. 2*. Opera omnia 9/2, 696–721. Edited by Krzysztof Góźdz, and Marzena Górecka. Translated by Jarosław Merecki. Wydawnictwo KUL.
- Ratzinger, Joseph. 2018g. "Znaczenie Ojców w strukturze wiary." In *Wiara w Piśmie i Tradycji. Teologiczna nauka o zasadach. Cz. 1*. Opera omnia 9/1, 442–462. Edited by Krzysztof Góźdz, and Marzena Górecka. Translated by Jarosław Merecki. Wydawnictwo KUL.
- Rowland, Tracey. 2008. *Ratzinger's Faith: The Theology of Pope Benedict XVI*. Oxford University Press.
- Scigliano Jr. Anthony C. 2008. "Pope Benedict XVI's Jesus of Nazareth: Agape and Logos." *Pro Ecclesia* 17 (2): 159–185.
- Staniek, Edward. 2008. "Dowartościowanie w Kościele historycznego myślenia. Benedykt XVI i jego ojcowie Kościoła." *Studia Salvatoriana Polonica* 2: 111–122.

- Staudt, R. Jared. 2014. "Reality and Sign: Thomas Aquinas and the Christological Exegesis of Pope Benedict XVI." *Nova et Vetera*, English Edition 12 (1): 331–363.
- Szymik, Stefan. 2012. "Benedykta XVI hermeneutyka wiary." *The Biblical Annals* 2: 217–228.
- Tomasz z Akwinu. 2023. *Summa teologii*. I. Q. 1–26. O świętym nauczaniu (q. 1). Boska istota (q. 2–26). Translated by Mikołaj Olszewski i in. Fundacja Pro Futuro Theologiae – Instytut Tomistyczny – Wydawnictwo W drodze [= STh].
- Venard, Olivier-Thomas. 2020. *A Poetic Christ: Thomist Reflections on Scripture, Language and Reality*. Translated by Kenneth Oakes, and Francesca Aran Murphy. T&T Clark.
- Voderholzer, Rudolf. 2024. "Revelation." In *The Cambridge Companion to Joseph Ratzinger*, 75–91. Edited by Daniel Cardó, and Uwe Michael Lang. Cambridge University Press.
- Wright IV, William M. 2012. "Pre-Gospel Traditions and Post-Critical Interpretation in Benedict XVI's Jesus of Nazareth: Volume 2." *Nova et Vetera*, English Edition 10 (4): 1015–1028.
- Zatwardnicki, Sławomir. 2014. *Hermeneutyka wiary w nauczaniu papieża Benedykta XVI*. Wydawnictwo TUM.
- Zatwardnicki, Sławomir. 2016. "Hermeneutyka reformy – hermeneutyka wiary." *Teologia w Polsce* 2: 141–164.
- Zatwardnicki, Sławomir. 2022. *Od teologii objawienia do teologii natchnienia. Studium inspirowane twórczością Geralda O'Collinsa i Josepha Ratzingera*. Academicon.
- Zatwardnicki, Sławomir. 2023a. "Benedykta XVI teologia natchnienia biblijnego." *Biblica et Patristica Thoruniensia* 16 (3): 311–342. <http://dx.doi.org/10.12775/BPTh.2023.020>.
- Zatwardnicki, Sławomir. 2023b. "Christological 'Once for All' of the Revelation versus Marian Dogmas in Joseph Ratzinger's Theology." *Wrocławski Przegląd Teologiczny* 31 (2): 85–136. <https://doi.org/10.52097/wpt.5461>.
- Zatwardnicki, Sławomir. 2024. "Regula Fidei in the Light of Joseph Ratzinger's Writings." *Verbum Vitae* 42, special issue: 7–46.